

Rome op het tweede gezicht

Wandelingen buiten de gebaande wegen

Gerard Olthof

© 2021 G.H.J.M. Olthof / Uitgeverij U2pi
Eerste druk juni 2021

Titel: Rome op het tweede gezicht
Auteur: Gerard Olthof

Ontwerp en afbeeldingen voor- en achterzijde: auteur
Voorzijde: *Ponte Giuseppe Mazzini*
Achterzijde boven: stadsgezicht vanaf het *Altare della Patria*
Achterzijde onder: stadsgezicht vanuit de *Giardino degli Aranci*

Uitgeverij U2pi BV, Den Haag
www.uitgeveriju2pi.nl

Druk: www.jouwboekdrukkerij.nl
ISBN: 978-94-9324-044-5
NUR: 502

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voor mijn dochters Michelle, Vivan en Stéphanie
en vooral
voor Anja, met wie ik graag in Rome ben

Niemand zou voor slechts een dag of twee naar Rome moeten komen, blijf dan liever thuis en kijk naar een reisprogramma op televisie.

*William Murray: Rome. Een wereldwandeling door de stad, 's-Gravenhage
2005*

Chi è nato a Roma la ama, ma chi non ci è nato e l'ha incontrata, a volte, come nel mio caso, la ama ancor di più

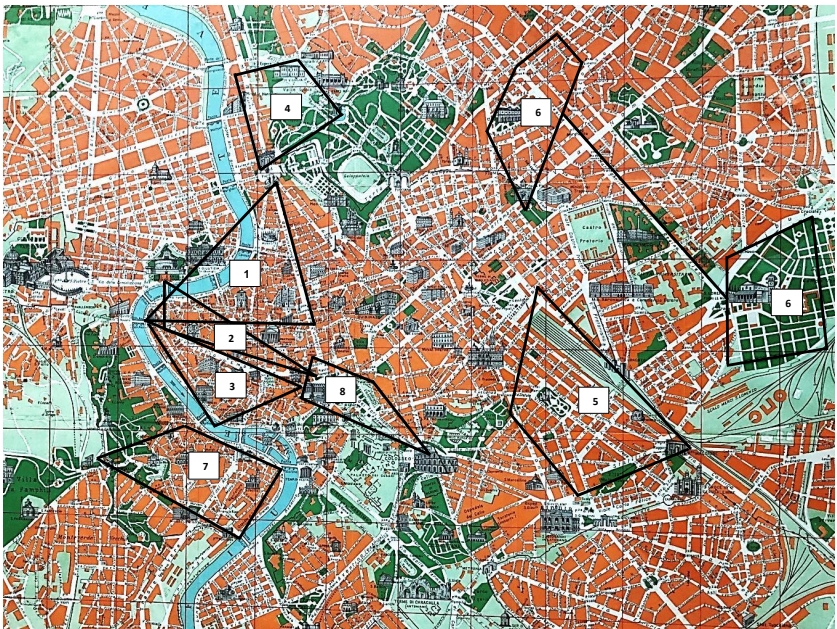
Kardinaal Giovanni Canestri (1918-2015)

INHOUD

Woord vooraf	8
Inleiding	10
Hoofdstuk 1. Over de wegen van paarden en pelgrims	13
Via del Corso, Casa di Goethe, Ospedale di San Giacomo, Santi Ambrogio e Carlo al Corso, San Lorenzo in Lucina, Piazza Colonna, zuil van Marcus Aurelius, Palazzo Chigi, Piazza di Montecitorio, Santa Maria in Aquiro, Biblioteca Angelica, opgravingen onder het stadion van Domitianus, Via dei Coronari, San Salvatore in Lauro	
Hoofdstuk 2. Over de weg van de paus	42
Via Papalis, Ponte Sant' Angelo, Santi Celso e Giuliano, Largo Ottavio Tassoni, Via del Governo Vecchio, San Pantaleo, Palazzo Braschi (Museo di Roma), Corso Vittorio Emanuele II, Sant'Ivo, Sant' Andrea della Valle, Via del Sudario, Santissimo Sudario di Nostro Signore Gesù Cristo, San Giuliano dei Fiamminghi, Palazetto del Buccardo, Palazzo Vidoni	
Hoofdstuk 3. Over de weg die de mooiste van de stad moest worden	75
Museo di Scultura Antica Giovanni Barracco (Museo Barracco), San Lorenzo in Damaso, Palazzo della Cancelleria, Sala dei Cento Giorni, Santa Maria in Vallicella (Chiesa Nuova), San Giovanni dei Fiorentini, Museo d'Arte Sacra, Via Giulia, San Biagio della Pagnotta, Santa Maria del Suffragio, Museo Criminologico, Scuderie di Augusto, Chiesa dello Spirito Santo dei Napoletani, Palazzo Falconieri, Santa Maria dell' Orazione e Morte, Arco del Passetto Farnese, Fontana del Mascherone	
Hoofdstuk 4. Over de wegen in het mooiste park	107
Via Flaminia, Villa Borghese, Museo Carlo Bilotti, Museo Pietro Canonica, Galleria nazionale d'arte moderna e contemporanea, Villa Giulia (Museo Etrusco di Villa Giulia), Villa Poniatowski, Museo Hendrik Christian Andersen	

Hoofdstuk 5. Over de wegen voor de nieuwe middenklasse	138
Basilica del Sacro Cuore di Gesù, Sant'Eusebio, Piazza Vittorio Emanuele II, Porta Magica, Trofeeën van Marius, Auditorium van Maecenas, Museo Storico della Liberazione, Porta Maggiore, Basilica Sotterranea di Porta Maggiore, Tempel van Minerva Medica, Santa Bibiana	
Hoofdstuk 6. Over wegen buiten de stadsmuur	166
San Lorenzo fuori le Mura, Cimitero del Verano, Quartiere Coppedè, Villa Albani, MACRO (Museo d'Arte Contemporanea di Roma), Breccia di Porta Pia, Monumento al Bersagliere, Porta Pia, Museo Storico dei Bersaglieri	
Hoofdstuk 7. Over de wegen van de échte Romeinen	201
Monument voor Giuseppe Belli, Excubitorium della VII Coorte dei Vigili, Santa Cecilia in Trastevere, San Giovanni Battista dei Genovesi-giardino, Santa Maria dell'Orto, San Crisogono, Sant'Agata in Trastevere-Madonna del Carmine, San Calisto, Museo di Roma in Trastevere, Santa Maria della Scala, San Pietro in Montorio, Tempietto, Museo della Repubblica Romana e della memoria garibaldina	
Hoofdstuk 8. Over de weg en het plein van de dictator	239
Santa Maria Nova (Santa Francesca Romana), Santi Cosma e Damiano, San Lorenzo in Miranda, Museo Centrale del Risorgimento, Santa Maria in Loreto, Santissimo Nome di Maria al Foro Traiano, Domus Romane di Palazzo Valentini, Museo Nazionale del Palazzo di Venezia, Palazzo Bonaparte	
Enkele belangrijke jaartallen	273
Pauselijke wapenschilden	275
Enkele architectuurbegrippen	277

Praktisch	278
Verantwoording afbeeldingen	281
Over de auteur	282
Literatuur en internet	283
Index	290
Noten	303

Woord vooraf

Er zijn maar weinig steden waarover zoveel is geschreven als over Rome. Dat is te danken aan de zeer lange en bewogen geschiedenis van de stad. Koningen, senatoren, keizers, pausen, kardinalen en fascistten speelden daarin een grote rol. Zij zijn de erflaters van de stad zoals wij die kennen.

Als centrum van het christendom, middelpunt van de Romeinse beschaving en hoofdstad van het fascistische en het huidige Italië, bezit de stad een ongeëvenaarde hoeveelheid monumenten, kerken en archeologische overblijfselen. Op de hoek van bijna elke straat en op bijna elk van de vele pleinen is wel iets bijzonders te zien, of een anekdote of een spannend historisch verhaal te vertellen.

Al vanaf de Middeleeuwen was de stad in trek, eerst bij pelgrims, later bij reizigers die er hun *Grand Tour* afsloten en ten slotte bij de tegenwoordige toeristen. De eerste reisgidsen over Rome komen uit de Middeleeuwen en zijn geschreven voor vrome pelgrims die de graven van apostelen en heiligen wilden bezoeken. Daarna ontstond er belangstelling voor de overblijfselen uit de Romeinse tijd en werden daarover reisverhalen geschreven en ten slotte verschenen de reisgidsen zoals wij die kennen.

Die tegenwoordige reisgidsen zijn er in allerlei soorten en maten. Ze hebben als grootste gemene deler, dat ze zich richten op een breder publiek, dat vooral naar informatie op zoek is over de belangrijkste bezienswaardigheden. Dat publiek had ik voor ogen toen ik *Drie keer Rome. 25 Wandelingen langs monumenten van keizers, pausen en fascistten* (Den Haag 2017) schreef.

In de meeste reisgidsen komen minder belangrijke kerken, kleine musea en weinig bekende archeologische vindplaatsen niet aan de orde, of hoogstens terloops. Deze gids gaat juist daar uitsluitend over en is dus niet geschreven voor toeristen die voor de eerste keer naar de Eeuwige Stad gaan. Deze gids is juist bedoeld voor toeristen die er al

vaker zijn geweest en die de bekende hoogtepunten van de stad al kennen. Daarom heeft deze gids als titel *Rome op het tweede gezicht* gekregen.

Zelfs een min of meer complete reisgids over het minder bekende Rome zou al gauw vuistdik zijn, geschreven in een marginale lettergrootte en gedrukt op zeer dun papier. Zo'n gids zou ik niet kunnen schrijven. Deze gids is dus verre van compleet: ik heb, met als ondertitel *Wandelingen buiten de gebaande wegen*, uit de talloze minder bekende kerken, musea en Romeinse resten slechts een zeer beperkte en persoonlijke keuze gemaakt.

Graag wil ik José van Alphen, Anja Gaalman, Gerard van Niel, Joep Rietveld en Rudy Schipperen bedanken. Zij hebben opmerkingen gemaakt bij de conceptversies van dit boek, gewezen op veel tekortkomingen en suggesties gedaan voor aanpassing. Natuurlijk zijn zij niet verantwoordelijk voor het eindresultaat dat voor u ligt.

Rome, september-oktober 2019

Berkel-Enschot, november 2019-juni 2021

Inleiding

In dit boek beschrijf ik acht wandelingen door Rome. Elke wandeling kan op één dag worden gemaakt, afhankelijk van de vraag hoe uitgebreid je alles wilt bekijken. Hoewel wandelen verreweg de beste manier is om ook het minder bekende Rome te ontdekken, verplaatsen we ons soms met het openbaar vervoer.

De Romeinen mopperen de laatste jaren stevig op het *Agenzia per i Trasporti Autoferrotranviari del Comune di Roma*, afgekort ATAC, de gemeentelijke dienst die verantwoordelijk is voor het openbaar vervoer. Volgens Romeinse grappenmakers betekent de afkorting ATAC *Arrivo tardi a casa* (*Ik kom laat thuis*) en inderdaad is het niet goed gesteld met deze dienst. Gemiddeld is bijna 20% van de meer dan 2500 stadsbussen niet inzetbaar vanwege achterstallig onderhoud en diverse keren is er een bus tijdens de rit in brand gevlogen, waarbij zelfs de passagiers even in gevaar dreigden te komen. De schuld van het in 1909 opgerichte bedrijf is opgelopen tot meer dan 1,3 miljard euro.

Toch zijn de diensten van ATAC onmisbaar als je snel wilt verplaatsen in de stad. Mijn ervaring is dat de bus altijd komt, maar dat de dienstregeling een wassen neus is. Dat kan ook niet anders met het drukke verkeer in de stad. Er is overigens bijna altijd wel een alternatieve buslijn te gebruiken als het wachten echt te lang duurt. Met een beetje geluk tref je een van de honderden nieuwe stadsbussen die ATAC onlangs in gebruik heeft genomen.

Verder werkt de stad hard aan de aanleg van de C-lijn van de metro en inmiddels is ondergronds de halte *Piazza Venezia* bereikt. Vanwege de fors uit de hand gelopen kosten is dat waarschijnlijk de laatste halte die voorlopig wordt gebouwd. De aanleg van de rest van het traject in westelijke richting is op de lange baan geschoven. Of we haltes als *Chiesa Nuova* en *San Pietro* ooit nog zullen kunnen gebruiken, is dus maar de vraag. Als alternatief denkt het stadbestuur nu aan de aanleg van twee nieuwe tramlijnen. De eerste vanaf *Stazione Termini*

naar *Piazza del Risorgimento* en de tweede vanaf *Piazza Vittorio Emanuele II* naar *Piazza Venezia*. Door zoveel mogelijk gebruik te maken van bestaande tramrails zouden de bouwkosten beperkt kunnen blijven.

Net als bij wandelingen in *Drie keer Rome. 25 Wandelingen langs monumenten van keizers, pausen en fascisten*, is het startpunt van elke wandeling *Stazione Termini*. De reden daarvoor is dat het openbaar vervoer zich hier concentreert met het belangrijkste vertrekpunt van de stadsbussen en de kruising van twee van de drie metrolijnen van de stad. *Stazione Termini* is dus voor iedereen eenvoudig te bereiken.

Niemand bezoekt Rome zonder een goede stadsplattegrond of een handige app op de smartphone. De wandelingen in dit boek zijn echter zó geschreven, dat die stadsplattegrond in de hotelkamer kan blijven en de smartphone in de jaszak.

De ervaren Romereiziger weet natuurlijk, dat de meeste kerken gedurende een groot deel van de middag gesloten zijn en dat musea en opgravingsterreinen op maandag doorgaans niet kunnen worden bezocht. Maar ook met deze kennis in het achterhoofd, is het verstandig om vooraf op het internet te kijken of er bijzonderheden zijn bij de locaties die je wilt bezoeken. Niets is immers zo veranderlijk als de openingstijden van de bezienswaardigheden in de Eeuwige Stad. Gelukkig hebben die bijna allemaal een internetpagina met relevante informatie. Ook veel kerken hebben een internetpagina, maar die is vaak eenvoudiger van opzet en vooral bedoeld voor de parochianen. Voor het gemak van de gebruiker van dit boek, heb ik de belangrijkste afwijkende openingstijden vermeld.

Het gemeentebestuur van Rome stelt jaarlijks 20 dagen vast waarop de toegang tot tal van musea, bezienswaardigheden en opgravingsterreinen gratis is, inclusief een gehele week in het voorjaar. Dit geldt ook voor iedere eerste zondag van de maand. Natuurlijk is het dan wel extra druk, net zoals bij de *Vaticaanse musea* op iedere laatste zondag van de maand, wanneer die gratis kunnen worden

bezocht. Meer informatie is te vinden op www.turismoroma.it. Een andere handige site is www.museodiroma.it.

Alleen de eerste keer dat een persoon in de tekst wordt genoemd, staat achter de naam het geboorte- en sterftejaar. Bij keizers, koningen en pausen staan echter de regeringsjaren.

De literatuurlijst bevat de boeken en artikelen die in de tekst of in de noten worden genoemd. Daarnaast heb ik de belangrijkste internetpagina's vermeld die ik heb geraadpleegd. Bij de beschrijving van de kerken heeft *Churches of Rome Wiki* vaak als basis gediend (zie: <https://romanchurches.fandom.com>).

Daarnaast vindt de lezer een lijst met de belangrijkste jaartallen en een overzicht van belangrijkste pauselijke wapens, waarmee veel monumenten globaal gedateerd kunnen worden. Verder worden achterin het boek de begrippen uitgelegd die in de tekst voorzien zijn van een asteriks. Ten slotte heb ik voor het gemak van de lezer een index toegevoegd.

Hoofdstuk 1. Over de wegen van paarden en pelgrims

Via del Corso, Casa di Goethe, Ospedale di San Giacomo, Santi Ambrogio e Carlo al Corso, San Lorenzo in Lucina, Piazza Colonna, zuil van Marcus Aurelius, Palazzo Chigi, Piazza di Montecitorio, Santa Maria in Aquiro, Biblioteca Angelica, opgravingen onder het stadion van Domitianus, Via dei Coronari, San Salvatore in Lauro

Vanaf *Stazione Termini* gaan we met de metro, linea A, in de richting van *Battistini* en we stappen uit bij de vierde halte, *Flaminio*. We lopen via de stadspoort in de *Aureliaanse muur* het centrum binnen en steken *Piazza del Popolo* over. De kaarsrechte straat die voor ons ligt en tussen de zogenoemde tweelingkerken, *Santa Maria in Montesanto* (links) en de *Santa Maria dei Miracoli* (rechts), doorloopt, is de *Via del Corso*, in de volksmond meestal *Corso* genoemd. Deze straat is ongeveer anderhalve kilometer lang en eindigt bij *Piazza Venezia*.

De *Corso* is een van de belangrijkste winkelstraten van Rome en enkele delen zijn "autoluw". Deze straat is zeer oud en vormde in de klassieke oudheid het begin van de honderden kilometers lange *Via Flaminia*. Aanvankelijk leidde deze straat vanaf hier naar de *Porta Fontinalis*, een poort in de stadsmuur van *Servius Tullius*¹ (578 -534 v.C.), die precies naast de *Capitolijn* lag. Na de bouw van de stadsmuur van keizer *Aurelianus* (270-275 n.C.), noemde men de straat *Via Lata* (brede straat), waaruit we kunnen afleiden hoe smal de gewone straten en straatjes in het oude Rome moeten zijn geweest.

De naam *Via del Corso* komt van de paardenrennen die hier jaarlijks werden gehouden, vanaf het eind van de Middeleeuwen tot het eind van de negentiende eeuw, tijdens de periode van het carnaval. Tussen 1900 en 1944 heette de straat *Corso Umberto I*, ter herinnering aan de in 1900 bij een aanslag omgekomen koning van Italië. Het huidige straatbeeld is ontstaan in de zeventiende eeuw, toen paus Alexander VII (1655-1667) de opdracht gaf om aan beide zijden van de straat de gevels van alle panden in een rechte lijn te zetten. Dit betekende dat aan de voorkant van sommige panden een stuk werd

afgebroken, terwijl andere panden er daar juist wat woonruimte bij kregen. Het meest rigoureuus was de ingreep iets verderop, bij de kruising met de *Via della Vite*. Daar overspande de *Arco di Portogallo* de *Via del Corso* en de breedte van de doorgang was nauwelijks meer dan de helft van de breedte van de straat. Dit was niet alleen gevaarlijk bij de paardenraces, maar belemmerde ook het verkeer dat in die tijd vooral door het gebruik van koetsen steeds drukker werd. De naam van de boog is afgeleid van de ambtswoning van de ambassadeur van Portugal, die tegen en bovenop de boog was gebouwd. De boog zelf werd oorspronkelijk gedateerd in de tijd van keizer Hadrianus (117-138 n.C.) omdat de reliëfs die te zien waren, deze keizer en keizerin Sabina (128-136 n.C.) afbeeldden, maar later toonden archeologen aan dat de boog enkele eeuwen jonger is. De reliëfs, die we tegenwoordig vinden in de *Capitolijnse musea*, zijn er later op aangebracht en komen oorspronkelijk van een ander monument.² Op de plaats waar de boog stond, liet de paus in 1665 een plaquette aanbrengen met een tekst van eigen hand. Hierin verklaart hij dat hij *'de Via Lata, het tracé van de stedelijke paardenraces, die worden gehouden op feestdagen en die misvormd was door hindernissen en vooruitstekende gebouwen, heeft vrijgemaakt omdat dat gemakkelijker en mooier is.'* We vinden deze plaquette verderop, op het hoekpand, nr. 168, aan de oostzijde van de straat.

De wijk achter deze kant van de straat was erg populair bij vooral Engelse reizigers die in de achttiende en negentiende eeuw de *Grand Tour* maakten of om andere redenen een tijd in Rome woonden.³ Op *Via del Corso* nr. 18, aan de linkerkant, woonde Johan Wolfgang von Goethe (1749-1832) tijdens zijn grote Italiaanse reis. Hij verbleef bij de kunstschilder Johann Heinrich Wilhelm Tischbein (1751-1829), die hier zijn appartement en atelier had. Goethe, die toen al internationale bekendheid als schrijver genoot, reisde onder de schuilnaam Johann Philipp Möller. Hij arriveerde op 29 oktober 1786 in Rome, na een reis door Noord-Italië met onder andere een bezoek aan Verona, Vicenza, Padua, Venetië, Ferrara, Perugia en Assisi. Hij bleef tot eind februari 1787 en reisde daarna samen met Tischbein door Zuid-Italië, waarbij zij

onder andere Napels, Capri, Pompeï, Herculaneum en Sicilië bezochten. Van begin juni 1787 tot eind april 1788 woonde hij opnieuw in het huis van Tischbein, die zelf in Zuid-Italië bleef.⁴ Het verslag van de lange reis van Goethe, *Italienische Reise*, werd in drie delen uitgegeven, die verschenen in 1816, 1817 en 1829. Het behoort tot de mooiste reisverhalen die geschreven zijn.

Afb. 1. Casa di Goethe aan de Corso

Goethe had zich lang verheugd op Rome en noteerde onmiddellijk na aankomst:

'Ja, eindelijk ben ik in deze hoofdstad der wereld aangekomen! Indien ik haar onder goede geleide van een heel verstandig man vijftien jaar geleden had

gezien, zou ik me gelukkig prijzen. Nu het echter beschoren was haar alleen te bezoeken en met eigen ogen te aanschouwen, nu is het goed dat me deze vreugde zo laat te beurt is gevallen.⁵

De schrijver besteedde zijn tijd aan uitstapjes, maar werkte ook verder aan zijn literaire oeuvre. Zo voltooide hij er *Egmond* en herzag hij *Erwin und Elmire*. Om zich goed voor te bereiden op het bezoek aan musea en collecties, schafte hij al snel de tegenwoordig nog steeds bekende *Geschichte der Kunst des Alterthums* van Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) aan. Dit boek was in 1764 verschenen en was direct een sensatie. Ook kocht hij een gipsafdruk van een kolossale Juno-kop.

Goethe ging diverse keren naar het *Capitool*, de *Capitolijnse musea*, de *Palatijn*, de *Vaticaanse musea*, de *Loggia's en Stanzen van Rafaël*, en het *Colosseum*. Hij wandelde over de *Via Appia*, bezocht de *catacomben van San Sebastiano*, het *Pantheon*, de *thermen van Caracalla* en bekeek zelfs het grote riool, de *Cloaca Maxima*. Bij de kerken was de *Sint-Pieter favoriet*, terwijl hij diverse keren naar de *Sixtijnse kapel* ging waar bij een gelegenheid de paus de mis opdroeg. Ook andere kerken hadden zijn belangstelling, onder andere de *Sant'Andrea della Valle*, de *San Pietro in Montorio*, de *Santa Cecilia in Trastevere*, de *Santa Maria della Pace*, de *San Paolo alle Tre Fontane* en de *San Paolo fuori le Mura*. Verder ging hij naar *Palazzo Farnese*, *Villa Borghese*, *Galleria Colonna* en *Palazzo Barberini*. In het voormalige *mausoleum van Augustus* woonde hij stierengevechten bij, die hem maar weinig boeiden. Hij beklom de *zuil van Trajanus* en genoot van het uitzicht. Enkele keren ging hij verder weg, zoals naar *Monte Mario*, *Castel Gandolfo*, *Frascati* en *Rocca di Papa*.

Goethe maakte in Rome kennis met de toen zeer bekende Duitse kunstschilderes Angelika Kauffmann (1741-1807), die meer dan 25 jaar in Rome woonde en werkte. Hij zag haar twee keer per week en maakte met haar diverse culturele uitstapjes. Goethe genoot van de grote carnavalsoptocht door de *Corso* en zag de paardenraces die, ondanks de genoemde ingreep van paus Alexander VII, volgens hem niet ongevaarlijk waren:

*'We hebben zelf een geval meegemaakt waarbij een paard door zo'n botsing ter aarde stortte, drie nakomende paarden over het eerste struikelden en over de kop sloegen, en de laatste heelhuids over de gevallen paarden heen sprongen en hun tocht voortzetten. Vaak is zo'n paard op slag dood, en meermaals hebben toeschouwers onder zulke omstandigheden het leven verloren. Evenzo kan een grote ramp ontstaan wanneer de paarden omkeren.'*⁶

Opmerkelijk is dat de werken van de grote barokkunstenaars Caravaggio, Bernini (1598-1680) en Borromini (1599-1667) hem blijkbaar niet boeiden. Hij noemt geen van deze kunstenaars in zijn reisverslag. Bij de schilders hadden werken van Antonio da Correggio (1489-1534), Giovanni Francesco Guercino (1591-1666), Guido Reni (1575-1642), Titiaan (1487-1576) en vooral Rafaël (1483-1520) zijn aandacht.

Het museum *Casa di Goethe* is gevestigd in het huis van Tischbein waar Goethe woonde. Het opende in 1997 de deuren en in 2012 werd de ruimte uitgebreid door toevoeging van een hoger gelegen verdieping. Het is een klein en knus museum, zonder echt uitzonderlijke stukken en vooral zonder opsmuk, maar voor de liefhebber van Goethe is er zeker wel iets te vinden wat de moeite waard is. Er liggen facsimile's van brieven van de auteur. Aardig is het kaartje dat hij naar Weimar stuurde om de achterblijvers te vertellen waar hij verbleef. Hij noemt de straat, maar geen huisnummer en volstaat ermee te schrijven dat dit het huis is waar Tischbein woont. Op een prominente plaats hangt een grote zeefdruk van Andy Warhol (1928-1987) naar het voorbeeld van het bekende schilderij dat Tischbein maakte van de auteur. In een van de kamers staat een kolossale kop van de godin Juno. Dit bleek niet het exemplaar te zijn dat Goethe kocht in Rome, zo wist een medewerkster van het museum te vertellen. Dat exemplaar gaf hij bij zijn vertrek naar Weimar aan Angelika Kauffmann omdat het lastig te vervoeren was. Terug in zijn woonplaats bestelde hij echter een ander exemplaar. Er zijn veel vroege uitgaven van *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) te zien, waarmee de

auteur grote bekendheid had gekregen. Verder zijn er van Goethe, die bijzonder geïnteresseerd was in de plantenwereld, botanische tekeningen te zien. Opmerkelijk zijn de plafonds, die voor een deel nog in de originele staat zijn. Diverse tekeningen van Giovanni Battista Piranesi (1720-1787), Friedrich Burg (1763-1823) en Friedrich Preller der Ältere (1804-1878) laten zien hoe Goethe Rome en omgeving heeft aangetroffen.

Afb. 2. Zeefdruk van Andy Warhol (1982)

Twee blokken verderop, aan dezelfde kant van de straat, ligt de door Carlo Rainaldi (1611-1691) rond 1670 gebouwde *Santi Gesù e Maria* (eigenlijk: *Chiesa dei Santi Nomi di Gesù e Maria*). De kerk is

bekend vanwege het schitterende barokke interieur met enkele mooie grafmonumenten, de zeer grote variëteit aan marmer en de grote beelden die op de kroonlijst zijn geplaatst. Rainaldi was overigens ook de architect van de eerder genoemde tweelingkerken.

Tegenover deze kerk ligt de *San Giacomo in Augusta*, genoemd naar het nabijgelegen *mausoleum van Augustus*. Deze kerk wordt aan beide zijden geflankeerd door vleugels van een van de oudste ziekenhuizen ter wereld, het *Ospedale di San Giacomo*, dat in 2008 de deuren sloot. De bouw van de oorspronkelijke kerk en het ziekenhuis, dat bedoeld was voor de armlastigen van de stad en voor pelgrims, werd op diens verzoek betaald uit de nalatenschap van kardinaal Pietro Colonna (1260?-1326). De instelling werd geopend in 1349. De vleugel aan de linkerkant was een regulier ziekenhuis, met uiteraard aparte afdelingen voor mannen en vrouwen. De vleugel aan de rechterkant kreeg vanaf het begin van de zestiende eeuw de naam *Ospedale di San Giacomo degl'Incurabili*, het ziekenhuis voor de ongeneeslijk zieken. Dat waren de mensen die leden aan de toen nog dodelijke geslachtsziekte syfilis die zich snel verspreidde.

We lopen even de volgende straat rechts in, de *Via Antonio Canova*. Op de hoek van de eerste straat links daarvan, de *Via delle Colonne*, staat een pand waarvan de gevel op bijzondere wijze is gedecoreerd. Hier woonde en werkte lang de grote beeldhouwer Antonio Canova (1757-1822), die vooral bekend werd door zijn *beeld van Paolina Borghese* (1780-1825), de zus van keizer Napoleon I (1769-1821), dat prominent staat opgesteld in de *Galleria Borghese* op de *Pincio-heuvel*. De beeldhouwer kocht het pand in 1803 en in de jaren daarna wist hij ook de aanliggende huizen te verwerven, zodat hij een groot atelier kon bouwen. De ornamenten die in de muur zijn gemetseld komen uit het atelier. Canova had een grote verzameling beelden en andere marmeren voorwerpen, die hij gebruikte als voorbeeld of bron van inspiratie.

We lopen terug naar de *Corso* en vervolgen daar onze weg. Een klein stukje verderop verbreedt de straat zich, naar het schijnt om

plaats te bieden aan de grote kerk die aan de rechterkant ligt. Deze kerk, de *Santi Ambrogio e Carlo al Corso*, met een door Pietro da Cortona (1596-1669) ontworpen koepel, is de kerk van de omvangrijke Lombardische gemeenschap die ooit in Rome woonde. De kerk stond bij deze bevolkinggroep lang in hoog aanzien omdat naast het altaar het hart van de Milanese bisschop en weldoener Carolus Borromeus (1538-1584) wordt bewaard. Op de beroemde *Pianta Grande di Roma* van Giambattista Nolli⁷ (1701-1756) uit 1748, wordt de naam van de kerk op de kaart zelf weergegeven, uitzonderlijk want bij verreweg de meeste kerken gebeurt dat niet. Tegenwoordig is het er nooit druk. Rome-kenner Anthony Majanlahti is wel erg negatief als schrijft dat het interieur uit de late barok *'must count among Rome's most overblown and ugly efforts, one of those which convince visitors that the Baroque was a disastrous artistic malaise.'*⁸

Afb. 3. Het atelier van Antonio Canova

Na de kruising met de *Via della Fontanella* rechts en de *Via dei Condotti* links, aan het eind waarvan we de *Spaanse trappen* zien, opent zich 100 meter verder aan de rechterkant de *Piazza di San Lorenzo in Lucina*, waaraan de gelijknamige kerk ligt. De kerk is gebouwd op de